

ЕКОЛОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАПРЯМ СУЧАСНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 2(37), с. 134–138

Наразі зміни в сучасному світі, а також формування нових теоретико-методологічних програм досліджень у галузі психології, викликають підвищену наукову увагу до питань екологічної свідомості. Причому якщо раніше ці проблеми були предметом вивчення переважно суспільних та природничих дисциплін, то нині до них активно долучається ще й психологія.

Обґрунтовуючи актуальність звернення до проблематики екологічної свідомості як одного з пріоритетних напрямів сучасних психологічних досліджень, слід зацентрувати увагу на таких аспектах. По-перше, на сьогодні екологічна проблематика набуває особливої актуальності у контексті загальних глобалізаційних змін. Зовні екологічні проблеми проявляються в погіршенні якості навколишнього природного середовища в результаті індустріалізації й урбанізації способу життя сучасної людини, у виснаженні традиційних енергетичних і сировинних ресурсів, у постійному зростанні демографічного навантаження на природу, у порушенні природних екологічних балансів та внутрішніх механізмів саморегуляції біосфери, у знищенні окремих видів тварин і рослин, у негативних генетичних наслідках забруднення природи відходами господарської діяльності людини, у тому числі реальній небезпеці впливу на генетичному рівні на саму людину. Тобто планетарний, чи глобальний, масштаб внесених людиною змін у природні умови на Землі, передбачуваний ще на початку століття В. Вернадським та О. Чижевським, на сучасному етапі розвитку суспільства стає реальністю. Це зумовлює потребу істотного переосмислення не лише ряду ціннісних орієнтацій особистості в сучасному світі, а й передбачає появу цілком нового способу свідомого

сприйняття людиною екологічних проблем, що, у свою чергу, дає поштовх для формування нового типу свідомості, яку можна окреслити як “екологічна свідомість”. По-друге, на сьогодні екологічна тематика, так би мовити, “перетинає” всі наукові напрями, породжуючи нові міждисциплінарні сфери, і психологія тут не є винятком. Більше того, говорячи про психологічний розвиток особистості, слід визнати, що закріплення у цьому процесі цілого ряду нових екологічних цінностей та поведінкових моделей забезпечує постання нового типу психологічного сприйняття не лише навколишнього середовища, а й місця особистості у ньому. По-третє, необхідно визнати, що складна сукупність проблем взаємодії суспільства і природи в умовах глобалізації ще недостатньо розроблена теоретично. І хоча багато природничих наук уже давно займаються різноманітними дослідженнями навколишнього середовища, проте, справжні причини несприятливих змін у природі, що нас оточує, сутність негативної дії технологічних факторів на природні екосистеми пізнані ще недостатньо [1, 67]. У цьому контексті перспективним та актуальним напрямом є аналіз екологічної свідомості як однієї з моделей формування та розвитку сучасної особистості.

Для існування людини як особистості в суспільстві необхідний так званий штуч-

ний світ, що був створений людиною за допомогою трудової діяльності. З розширенням сфери взаємодії цього світу з природою звужуються можливості існування людини як біологічної істоти в цілому [2, 18]. Це є основним протиріччям, що лежить в основі екологічних проблем. У своєму розвитку екологія послідовно проходить кілька етапів, які можуть бути простежені при ретроспективному аналізі самого поняття “екологія”. Своєю появою еколого-психологічні напрями зобов’язані виникненню ряду суперечностей у відносинах людини з навколишнім середовищем. Ці протиріччя особливо чітко дали про себе знати наприкінці 50-х — початку 60-х років минулого століття, що, власне, і спричинило поштовх до формування ряду нових наукових напрямів, у тому числі й в еколого-психологічній галузі. Велика кількість різноманітних екологічних напрямів говорить про глобальність і міждисциплінарність проблеми. Між комплексом психологічних та екологічних дисциплін, що пов’язані з людиною і природою, можливі, як мінімум, два з’єднуючі напрями: екологічна психологія і психологічна екологія. Головною особливістю екологічної психології є перевага психологічних методів: це психологія, що вбирає в себе проблеми екології у тому ступені й тією мірою, у якій ці екологічні проблеми можуть бути вирішені, спираючись на створений у рамках психології інструментарій. Основні завдання, що постали перед екологічною психологією, можуть бути сформульовані таким чином: побудова загальної категоріальної (понятійної) системи; виокремлення й аналіз психологічних критеріїв екологічності (неекологічності); виявлення причин екологічної і неекологічної поведінки; проведення аналізу психологічних наслідків екологічних аварій і катастроф; розробка психологічних засобів пропаганди, дослідження проблем екологічного виховання й освіти; дослідження екологічної свідомості.

Натомість, психологічна екологія використовує методи, що склалися в класичній і прикладній екології, біогеографії, генетиці людини, ергономіці. Своєрідне поняття психологічної екології приводить К. Левін.

Зокрема, він зазначає: “Якщо ми хочемо прогнозувати, в якій ситуації виявиться індивід у результаті певного впливу, ми повинні передбачати майбутнє. Очевидно, таке передбачення має частково ґрунтуватися на статистичному аналізі неспсихологічних даних. Теоретично ми можемо характеризувати цю задачу як задачу виявлення того, яка частина фізичного чи соціального світу буде визначати протягом даного періоду “граничну зону” життєвого простору. Ця задача заслуговує на увагу психологів. Я запропонував би назвати її “психологічною екологією” [3, 143–144].

Розгляд основних еколого-психологічних напрямів варто почати з висвітлення міждисциплінарних зв’язків, оскільки доволі нова предметна сфера припускає широкий спектр контактів і перетинань з різними галузями знань як психологічного, так й екологічного напрямку. Широкий розвиток сучасної психології привів до її детальної диференціації. Поряд із загальною психологією виник ряд спеціальних галузей, у тому числі міждисциплінарних, що пов’язують психологію з іншими науками [4, 568]. Наразі особливий інтерес становлять напрями, що прямо чи побічно пов’язані зі сферою екологічного знання: психологія праці, інженерна психологія, ергономіка, соціальна психологія, поведінкова географія. Розвиток сфери промислового виробництва вимагав подальшої раціоналізації рухових операцій, оптимізації відносин у системах людина – машина, пошук нових шляхів пристосування знарядь і машин до можливостей людини і розширення адаптивних меж самої людини. Це привело до виникнення психології праці, одним із завдань якої є пошук шляхів поліпшення екологічних умов (зовнішнього середовища) на виробництві. Міцний зв’язок з галузями екологічного знання існує в інженерній та космічній психології. Вони мають важливе значення не тільки для раціоналізації автоматизованих систем, а й для їх проектування, де екологічні питання мають велике значення. Найближчим до екологічної психології напрямом є так звана поведінкова географія (behavioural geography), що утворилася на стику психології і географії й отримала по-

ширення за кордоном наприкінці 60-х років. Опис відносин між психологією і географією докладно висвітлені в праці Б. Душкова. Поведінкова географія, так само як і екологічна психологія, спирається на концепцію взаємодії людини й навколишнього середовища, коли людина розглядається з двох позицій: як суб'єкт діяльності, що формує навколишнє середовище; як суб'єкт, що реагує на впливи навколишнього середовища. Окремою частиною екологічної психології може бути представлена доволі самостійна галузь — психологія середовища, у рамках якої вивчається взаємодія між людиною і просторово-предметним середовищем її повсякденного оточення.

Варто зазначити, що вплив навколишнього середовища на різні структури людської психіки — це настільки широка галузь дослідження, що вона охоплює практично всі напрями психологічного знання [5, 130]. Так, Дж. Голд відзначає, що роль середовища в психології до недавнього часу майже незмінно обмежували соціальними і міжособистісними взаємодіями, приділяючи незначну увагу особливостям і характеристикам усього навколишнього матеріального середовища, в якому розгортається поведінка [6, 40]. Виникнення ряду еколого-психологічних напрямів компенсувало цей недолік.

Для побудови системи понять і для запобігання методологічної плутанини необхідно розрізнити цих два напрями (екологічну психологію і поведінкову географію), оскільки сфери їх інтересів значною мірою перетинаються. Екологічна психологія, як і поведінкова географія, працює у системі “людина – середовище”, чи, більш коректно — “людина – групи чинників середовища”. Викремлення екологічної психології в системі психологічних наук відбувалося паралельно зародженню й розвитку поведінкової географії, що увібрала і використовує чимало понять класичної психології. Умовно на перетині екологічної психології і поведінкової географії виокремлюють самостійну галузь — психологію середовища, що, найчастіше, розглядається в рамках екологічної психології. У працях багатьох авторів немає чітко ви-

значених меж між екологічною психологією і психологією середовища, іноді ці поняття використовуються як синоніми. Однак неправильно було б думати, що екологічна психологія є лише розширенням сфери діяльності традиційної психології. За словами Дж. Голда, екологічна психологія більш еклектична, вона характеризується більшою, ніж експериментальна психологія, орієнтованістю на нетрадиційні галузі досліджень, головним чином унаслідок того, що зустрічається з такими проблемами, яких у лабораторних умовах просто не існує.

Водночас, у 70-х роках ХХ ст. відзначається зростання кількості прихильників так званого “екологічного підходу” в психологічних дослідженнях. Екологічна парадигма описує повну структуру оточення; екологічність тут представлена необхідністю обліку в психологічному дослідженні усіх параметрів природного оточення. Розглядаючи екологічну орієнтацію в американській психології розвитку, Г. Бурменська відзначає, що до високо значущих з екологічної точки зору перемінних належать, наприклад, усі види життєвого простору дитини, виконувани нею соціальні ролі і функції, тривалість, напруженість та інші характеристики діяльності дитини в тих чи інших умовах, віках тощо [7, 155–157]. Спроби систематизації знань з екологічної психології, що робилися неодноразово, не дали задовільний результат. Дж. Голд, наприклад, пропонує до розгляду дві концепції: а) так звану “проблемну” К. Крайка, що вивчав засоби, за допомогою яких люди досягають цілісне фізичне середовище; б) концепцію Д. Альтмана, який виокремив три основні напрями вивчення просторових феноменів середовища. Зокрема, К. Крайк застосовує доволі цікаве поняття “образ середовища”, під яким мається на увазі повний опис усіх сторін навколишньої щодо людини обстановки в реальному світі; це поняття однаково придатне для застосування при розгляді особливостей міста, видів забудови чи просік у лісі. Для розуміння впливу того чи іншого образу середовища на людину, фахівцеві в галузі екологічної психології, на думку К. Крайка, доведеться мати справу з чотирма головними

проблемами: а) чиє саме сприйняття необхідно вивчати; б) яким постає перед спостерігачем образ середовища; в) які елементи поведінки спостерігача необхідно виявити і зафіксувати; г) які характеристики оточення важливі для поведінки. Спостерігачі, за К. Крайком, можуть бути як фахівцями, так і звичайними людьми. Середовище, уявлення чи спосіб ознайомлення представлені через: а) безпосереднє ознайомлення із середовищем; б) опосередковане ознайомлення — через моделі, малюнки, карти, кінофільми тощо; в) активізацію уяви. Види реакцій, в ідеалі, на думку К. Крайка, мають охоплювати весь спектр різних дій, що починаються за різних обставин. Найбільші труднощі виникають при розгляді проблеми розмірностей середовища. Пропонуючи робочу схему системи розмірностей середовища, К. Крайк визнає, що дотепер не існує послідовної системи їх виміру і класифікації. Виокремлені робочі критерії його схеми це: таксономія повсякденної мови, група об'єктних фізичних і географічних критеріїв, упорядковані знакові системи, модальні поведінкові атрибути, описові, ціннісні і прогностичні оцінки. Д. Альтман у своїй концепції виокремив три напрями (три вектори) досліджень у рамках психології середовища: а) феномени середовища, що досліджується, б) стадії проектування, в) просторові одиниці аналізу. Феномени середовища представляють деякий обмежений набір процесів, пов'язаних із задоволенням просторових потреб людини. Стадії проектування представлені кількома етапами — від складання загальної програми, безпосереднього проектування, до етапу оцінки, на якій проєктант оцінює успіх чи невдачу пропонуваного рішення. Аналізуючи концепції К. Крайка та Д. Альтмана можна відзначити, що вони визначили найбільш принципові напрями розвитку екологічної психології на стадії її зародження.

Окремим тематичним блоком можуть бути представлені концептуальні загальні праці, у яких еколого-психологічна проблематика розглядається в еволюційно-історичному контексті. Вони присвячені питанням формування екологічного світогляду, орга-

нізації, форм і методів екологічного навчання і виховання (освіти). Автори зазначених праць розкривають нерозривний зв'язок екологічної освіти з безпекою людства. Ці праці найчастіше міждисциплінарні; психологічний компонент у змісті цих праць присутній поряд з педагогічними, соціологічними, біологічними уявленнями.

Також цікавий тематичний блок утворюють праці А. Рижикова, в яких автор пропонує свій погляд на проблему екологічної взаємодії людина – природа. Зокрема, цей фахівець розглядає проблему відчуження природи і людини. Причину психологічного байдужого ставлення людини до природи автор пояснює феноменом відчуження в самому широкому сенсі цього поняття, і насамперед у відчуженні людини від результатів своєї конкретної праці [8, 60]. Розглядаючи особливості ставлення людини до природи в культурах різного рівня розвитку, він робить висновок, що на більш ранніх стадіях розвитку людського суспільства людина не відокремлювала себе від природи. Існування правил, законів, табу надійно охороняли рівновагу відносин із природою людини примітивної культури. У свідомості сучасної, відчуженої від природи і продуктів своєї праці, людини практично немає гальмуючих установок. Аналізуючи ставлення до природи народів країн високої культури, А. Рижиков робить висновок, що на тлі екологічного неблагополуччя залишається сподіватись тільки на загальний розвиток культури всього суспільства, хоча розвинена культура не є повною гарантією знищення феномена відчуження людини від природи. Досліджуючи сприйняття людиною заповідного, А. Рижиков припускає наявність психологічного феномена (специфічної поведінки), закладеного у генофонді ще з часів, коли наші предки не були людьми і вели своє життя в лісі на деревах. Змінювалися суспільно-соціальні форми життя людей, змінювалася економічна основа їхнього існування, але зберігався генофонд поведінки, що певною мірою визначає наше ставлення до окремих природних об'єктів.

Найвагомішою серед праць останнього часу в екопсихології є монографія В. Панова

“Экологическая психология: Опыт построения методологии” [9], де автор систематизує різні еколого-психологічні дослідження з таких напрямів, як: психологічна екологія, екологічний підхід до сприйняття, психологія навколишнього середовища, психологія екологічної свідомості. Як самостійна галузь психологічних досліджень розглядається екологічна психологія, в основі якої лежить розвиток психічної реальності у вигляді процесів зорового сприйняття руху і стабільності, психічних станів і їх природної динаміки, а також формування екологічної свідомості природоцентрованого типу. В. Панов засвідчує, що досвід побудови методології екологічної психології показує, що галузь її досліджень, об’єкт і предмет визначаються по-різному залежно від того, яка парадигма використовується як вихідна.

Підбиваючи підсумок проведеному дослідженню праць еколого-психологічного напрямку, можна відзначити, що діапазон досліджень достатньо широкий. Чимало праць можуть бути названі радше пошуковими, такими, що освоюють нову для їх авторів предметну сферу. Проте на теренах Східної та Південної Європи вже сформувалася потужна когорта дослідників в екологічній психології, що аналізують не лише конкретно-емпіричні явища проблемної галузі, а будують наукові методологічні конструкти, складають та ви-

дають підручники з екологічної психології, створюють навчальні програми з екологічної психології у вищій школі. Це є свідченням достатньо високого рівня розвитку цієї галузі психологічної науки, навіть і з огляду на її молодість.

Література

1. Общество и природная среда. Сборник. — М.: Знание, 1980. — 240 с.
2. Веснин В. Р. Популярная экономика природопользования. — М.: Наука, 1991. — 58 с.
3. Левин К. Определение понятия “поле в данный момент”. Психологическая экология // Хрестоматия по истории психологии / Под. ред. П. Я. Гальперина и А. Н. Ждан. — М.: Изд-во МГУ, 1980. — С. 141–144.
4. Большая Советская Энциклопедия. — М.: Изд-во Советская энциклопедия, 1975. — Т. 21. — 640 с.
5. Абрамова Ю. Г. Психология среды: источники и направления развития // Вопр. психол. — 1995. — № 2. — С. 130–137.
6. Голд Дж. Психология и география: Основы поведенческой географии. — М.: Прогресс, 1990. — 304 с.
7. Бурменская Г. В. Экологическая ориентация в современной американской психологии развития // Вопр. психол. — 1985. — № 4. — С. 155–162.
8. Рыжиков А. И. Природа и человек: психологические проблемы отчуждения // Вопр. психол. — 1991. — № 1. — С. 60–64.
9. Панов В. И. Экологическая психология: Опыт построения методологии. — М.: Наука, 2004. — 197 с.

Систематизовано основні теоретико-методологічні підходи до визначення поняття екологічної психології. Акцентовано специфіку аналізу екологічної проблематики в психологічній науці. Обґрунтовано модель теоретичного аналізу становлення та розвитку екологічної свідомості як специфічного об’єкта екологічної психології.

Систематизированы основные теоретико-методологические подходы к определению понятия экологической психологии. Акцентирована специфика анализа экологической проблематики в психологической науке. Обоснована модель теоретического анализа становления и развития экологического сознания, как специфического объекта экологической психологии.

The main theoretical and methodological approaches to the definition of environmental psychology is codified. The specifics of the analysis of environmental issues in psychological science is emphasized. Model theoretical analysis of formation and development of environmental consciousness, as a specific object of environmental psychology is justified.

Надійшла 6 березня 2013 р.